

МІСЦЕ КУСТАРНИХ ПРОМИСЛІВ У ПРОЦЕСІ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті визначені причини, що обумовили стан кустарного виробництва як складової частини економіки Харківської губернії, виявлені характерні риси розвитку кустарництва і розкриті особливості його еволюції. Показані основні напрями перерозподілу трудових ресурсів та зазначені фактори, що викликали домінування великого виробництва в порівнянні з дрібним у Харківській губернії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: кустарна промисловість, фабрично-заводська промисловість, індустріалізація, соціально-правовий статус, земельний наділ, аграрний уклад життя.

В статье определены причины, которые обусловили состояние кустарного производства как составной части экономики Харьковской губернии, выявлены характерные черты развития кустарничества и раскрыты особенности его эволюции. Показаны основные направления перераспределения трудовых ресурсов и отмечены факторы, что вызывали доминирование крупного производства по сравнению с мелким в Харьковской губернии в конце ХІХ – начале ХХ в.

Ключевые слова: кустарная промышленность, фабрично-заводская промышленность, индустриализация, социально-правовой статус, земельный надел, аграрный уклад жизни.

The place of handicraft industry in the process of Kharkov province industrialisation in the end of ХІХ – beginning of ХХ с. Is analysed in the article.

Keywords: a handicraft industry, the factory industry, industrialization, socially-legal status, an allotment, agrarian a way of life.

Тема розвитку малого підприємництва в Україні давно привертає пильну увагу дослідників. В останні десятиліття цей інтерес підсилюється під впливом кризових явищ в економіці країни. Маловивченим залишається питання про місце дрібнотоварного виробництва в процесі індустріалізації Харківської губернії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Історичний досвід функціонування дрібної промисловості в розглянутий нами період дозволить вирішити ряд проблем малого бізнесу сучасної Харківщині.

Деякі питання, що стосуються розвитку дрібної промисловості Харківської губернії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в умовах індустріалізації, були розглянуті в комплексних роботах ряду авторів [6; 7; 8]. Є праці, де авторами освітлені окремі методологічні аспекти проблеми [10] і вирішений ряд питань початкового етапу її вивчення [18]. Тематика статті порушена в роботах, присвячених еволюції великої промисловості [1] і дрібнотоварного виробництва всієї Російської імперії [17]. Заслужують на увагу роботи, де розглядаються різні варіанти розвитку дрібної промисловості Харківської губернії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в умовах капіталізму [11; 14]. Деякі питання, що стосуються розглянутої в статті проблеми, вирішені в наші дні [12].

У виданнях центральних [9; 20] і місцевих [4; 13] офіційних органів влади Російської імперії з теми статті міститься інформація статистичного характеру. Важливі дані про розвиток дрібної промисловості Харківської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. в умовах індустріалізації знаходяться в джерелах регіонального походження: доповідях [22; 23; 24], довідниках [27; 28] та інших матеріалах земської статистики [25; 26]. Офіційні постанови, що характеризують правовий статус робітників фабрично-заводської промисловості Харківської губернії, публікувалися на сторінках «Харківських губернських відомостей» [15]. Основну групу джерел з теми статті становлять матеріали 4 архівних фондів, що увібрали в себе документи адміністративно-управлінського, господарського та статистично-економічного характеру [2; 3; 29; 30].

Метою статті є комплексне вивчення основних напрямків розвитку дрібної промисловості в процесі індустріалізації Харківської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. Вирішуючи завдання, поставлені в статті, автор пояснює причини, що обумовили стан кустарного виробництва як складової частини економіки Харківської губернії, виявляє характерні риси розвитку кустарництва і розкриває особливості його еволюції в період індустріалізації кінця XIX – початку XX ст. У статті показані основні напрямки перерозподілу трудових ресурсів Харківської губернії та зазначені фактори, що викликали домінування великого виробництва в порівнянні з дрібним. У статті автором проаналізовані обставини, що детермінували життєздатність кустарних промислів у Харківській губернії наприкінці XIX – початку XX ст.

Методологічно стаття базується на принципах історизму, об'єктивності, системності. Історизм дозволив розглянути індустріалізацію Харківської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. як процес, що змінювався в часі. Принцип об'єктивності дав можливість комплексно вивчити його, беручи до уваги основні умови соціально-економічного розвитку країни й регіону. Детально проаналізувати сукупність взаємозв'язків і визначити ступінь взаємовпливу великої та дрібної промисловості в ході індустріалізації Харківської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. авторіві статті вдалося, використовуючи принцип системності.

Скасування кріпосного права та реформи 60-70-х років XIX ст. викликали переростання селянських домашніх промислів у дрібнотоварне виробництво [10, с. 288, 446]. У Харківській губернії наприкінці XIX – початку XX ст. кустарна промисловість була максимально орієнтована на задоволення повсякденних господарсько-побутових потреб місцевого селянського населення. Кустарне столярно-бондарне, прядильно-ткацьке, гончарне, цегляно-черепичне, ковальсько-слюсарне, шкіряно-черевичне виробництва мали найістотніший вплив на процес промислового розвитку Харківського губернії наприкінці XIX – початку XX ст.

Серед промислів з обробки деревини найбільшого розвитку в Харківській губернії наприкінці XIX – початку XX ст. досяг столярно-бондарний. Це було обумовлено постійною потребою населення регіону в різних дерев'яних речах домашнього побуту. Ним у Харківській губернії наприкінці XIX – початку XX ст. займалося від 2,5 до 8 тисяч осіб [16, с. 20]. Важливим фактором розвитку столярно-бондарного промислу в Харківській губернії наприкінці XIX – початку XX ст. була відсутність конкуренції з боку місцевого фабрично-заводського деревообробного виробництва [1, с. 39]. На початку XX ст. у Харківській губернії збільшення чисельності населення і його потреб у виробках столярного промислу обумовили те, що кількість осіб, зайнятих у столярному промислі регіону, виросла з 1 400 до 6 000 осіб [16, с. 20].

Прядильно-ткацький промисел (обробка місцевого льону й коноплі) найпоширенішим був у Валківському, Зміївському і Лебединському повітах [16, с. 19-20]. Цей промисел наприкінці XIX – початку XX ст. у Харківській губернії витримував найбільший пресинг з боку великої промисловості. Наприкінці XIX ст. у прядильно-ткацькому промислі регіону стабільно було зайнято близько 15-18 тисяч осіб. Однак

на початку ХХ ст. чисельність зайнятих у ньому осіб різко скоротилася (у 4 рази), що було викликано розвитком великого виробництва й високою конкуренцією фабричних товарів [17, с. 114-115]. На початку ХХ ст. у північно-західних і центральних повітах Харківської губернії цей промисел майже повністю перейшов на обслуговування великої промисловості та залізничного транспорту. У формі домашнього виробництва (самозабезпечення) прядильно-ткацький промисел у регіоні продовжував існувати, і на початку ХХ ст. ним займалося до 25 % сільського населення Харківської губернії [12, с. 101].

У гончарному, цегляно-черепичному й ковальсько-слюсарному промислах було зайнято наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. близько 12 % всіх дрібних виробників Харківської губернії [20, с. 34]. Максимальна кількість кустарів-гончарів була зосереджена у Валківському, Ізюмському та Старобільському повітах, а їхньою найбільшою концентрацією відрізнявся Валківський повіт (25 % всіх кустарів-гончарів регіону). Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. у слободі Нова Водолага працювало близько 20 % всіх дрібних виробників-гончарів Харківської губернії (від 200 до 300 осіб) із загальним річним оборотом підприємств від 16 000 до 40 000 руб. [3, оп. 1, спр. 132, арк. 29]. У Харківській губернії наприкінці ХІХ ст. у кустарів-гончарів з'явився серйозний конкурент – фаянсова фабрика в містечку Буди, недалеко від Харкова [9, с.411]. Присутність її продукції на місцевому ринку стала для кустарів-гончарів Харківської губернії стимулом до модернізації основних фондів (нові типи горнів), підвищення якості виробів (глазурована кераміка) і техніко-технологічної культури виробництва (спеціальні приміщення для майстерень).

Бурхливий розвиток економіки Харківської губернії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. обумовив розширення будівельної галузі та збільшення потреб у будівельних матеріалах. Їхнім виготовленням займалися дрібні промислові підприємства з виробництва цегли, черепиці та плитки. Їх річне виробництво в Харківській губернії виросло у 1894-1910 рр. з 40 до 58 млн штук, а чисельність зайнятих у цьому промислі осіб збільшилася у 1897-1914 рр. з 425 до 714. У Харківській губернії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. цей промисел був найбільш розвинений у Сумському, Ізюмському та Старобільському повітах, де було сконцентровано більше 50 % всіх кустарів, зайнятих у цегляно-черепичному виробництві регіону [27, с. 59]. У другій половині ХІХ ст. техніко-технологічний стан цього промислу повсюдно був дуже примітивним, і тільки на початку ХХ ст. ситуація почала змінюватися на краще [12, с. 115]. Продукція цегляно-черепичного промислу знаходила збут переважно у великих населених пунктах регіону, де велося масштабне будівництво (Харків, Суми) [16, с. 19].

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. значна кількість людей, зайнятих у кустарній промисловості Харківської губернії, працювала на виробництвах з обробки металів. Тут було зайнято близько 9 % її дрібних виробників [26, с. 147-148]. За географічною поширеністю ковальсько-слюсарний промисел посідав перше місце та культивувався на всій території Харківської губернії. Це пояснювалося постійним нестатком селянського господарства в різних металевих предметах сільського побуту (цвяхи, скоби, підкови, лопати, ножі, плуги тощо). Наприкінці ХІХ ст. застосування у сільському господарстві металевих знарядь праці та забезпечення їх поточного ремонту привело до значного збільшення (у 2,5 рази) кількості осіб, зайнятих у ковальсько-слюсарному промислі Харківської губернії, що на початку ХХ ст. досягло 5 500 осіб [16, с. 50-60, 84].

За основними показниками розвитку шкіряно-черевичного промислу Харківська губернія наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. стабільно трималася в першій десятці губерній Російської імперії [14, с. 47-49]. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. його найбільшою концентрацією відрізнялися Старобільський, Ізюмський, Валківський, Ахтирський і Сумський повіти [12, с. 123, 127]. Найбільшим центром шкіряно-

черевичного кустарництва в Харківській губернії була слобода Нова Водолага Валківського повіту, де наприкінці XIX – початку XX ст. була зосереджена максимальна кількість дрібних закладів цього профілю [3, оп. 1, спр. 132, арк. 29-30]. Наприкінці XIX – початку XX ст. кількість осіб, зайнятих у кустарному шкіряно-черевичному виробництві становила близько 20 % від усіх задіяних у дрібній промисловості Харківської губернії [28, с. 96]. Місткість ринку збуту для товарів кустарного шкіряно-черевичного виробництва була обумовлена як наявністю вихідної сировини, що вимагала або переробки, або утилізації, так і стабільною потребою населення в елементарних предметах гардеробу (взуття, одяг). Фабричне шкіряно-черевичне виробництво, що з'явилося в Харківській губернії наприкінці XIX ст., не змогло істотно вплинути на розвиток цієї галузі кустарництва [16, с. 12-14]. Це пояснюється тим, що багато хто з кустарів-шевців регіону займалися як виготовленням, так і ремонтом взуття, що дозволяло їм гнучко реагувати на зміну кон'юнктури ринку товарів і послуг, зберігаючи свій бізнес. Таким чином, найбільш розвинені галузі кустарництва Харківської губернії були максимально поширені територіально, поєднували більшу частину кустарів нашого регіону та були поставальниками елементарних речей домашнього споживання для сільських жителів Харківської губернії [25, с. 5-7].

Торкаючись основних факторів розвитку кустарництва в Харківській губернії наприкінці XIX – початку XX ст., необхідно розглянути проблему забезпеченості селян землею. Аналіз матеріалів щодо земельного питання дозволяє стверджувати, що наприкінці XIX – початку XX ст. більше 50 % селян Харківської губернії стабільно мали наділи, які забезпечували їм ведення мінімально рентабельного сільського господарства в умовах нашого регіону [5, с. 216]. Однак і малоземельні селяни Харківської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. мали мінімум стимулів для занять кустарництвом на селі [24, с. 1-2]. Перерозподіл у Харківській губернії вільних трудових ресурсів і кваліфікованих фахівців із дрібної промисловості у велику був обумовлений цілим комплексом факторів, у тому числі значною різницею в заробітках кустарів і фабрично-заводських робітників, а також істотними відмінностями в їхньому соціально-правовому статусі.

Середня зарплата робітників на великих підприємствах Харківської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. становила 18-25 руб на місяць [28, с. 94]. Відповідно до діючого трудового законодавства Російської імперії, у фабричних робітників Харківської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. тривалість робочого дня була 10-11 годин [8, с. 52-53]. У цей час на фабрично-заводських підприємствах Харківської губернії починаються перші спроби організації медичної та соціальної допомоги робітникам та службовцям [15]. Тривалість робочого дня в кустарній промисловості Харківської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. була ненормованою та повністю залежала від сезонного попиту на продукцію конкретного закладу й сваволі його власника [2, оп. 82, спр. 7, арк. 6-23, 26, 27, 29-33]. Робочий сезон у дрібній промисловості Харківської губернії становив близько 25 тижнів [6, с. 117]. У випадку виникнення конфліктів апелювати трудящим дрібної промисловості Харківської губернії було не до кого, тому що фабрична інспекція Харківського фабричного округу розглядала позови і скарги тільки фабрично-заводських робітників [29, оп. 1, спр. 41, арк. 3-9, 17-23].

У пореформеному сільському господарстві Російської імперії найбільший прогрес спостерігався в збільшенні посівних площ і врожайності цукрового буряку, у тому числі й у Харківській губернії [10, с. 249; 7, с. 65, 148, 151]. Наприкінці XIX – початку XX ст. у північно-західних і центральних повітах Харківської губернії сформувався район високорозвиненого цукробурякового виробництва і великої промисловості [1, с. 11]. Ці повіти Харківської губернії стали в другій половині XIX – початку XX ст. флагманами індустріального (більшість заводів і фабрик), кооперативного

(більшість спілок, артілей і кас дрібного кредиту) і культосвітнього (більшість навчальних закладів, бібліотек) розвитку нашого регіону [28, с. 128]. Ринково унікальних галузей дрібної промисловості Харківської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. не було, продукція найрозвиненіших галузей її кустарництва мала стійкий збут тільки в місцевого сільського населення, а імпорт кустарних товарів перевищував експорт [23, с. 100; 4, с. 100; 13, с. 36].

Процес розвитку кустарної промисловості в умовах багатокладної економіки Харківської губернії в другій половині XIX – початку XX ст. був складним, дискретним і непрямолінійним [11, с. 98]. З першої половини 80-х років XIX ст. у господарському житті Харківської губернії починає чітко простежуватися тенденція переваги великих промислових підприємств над закладами кустарного типу [18, с. 119; 29, оп. 1, т. 1, спр. 400, арк. 38-39]. На початку XX ст. питома вага закладів кустарного типу і їхньої продуктивності в загальній чисельності й продуктивності промислових підприємств Харківської губернії продовжувала неухильно знижуватися [3, оп. 1, т. 2, спр. 153, арк. 1-206; 29, оп. 1, спр. 400, арк. 38].

Харківська губернія наприкінці XIX ст. посідала одне з перших місць серед сусідніх губерній за кількістю дрібних кустарних закладів з використанням найманої робочої сили [12, с. 146]. Специфічність Харківської губернії полягала в тому, що вона в один і той же час посідала провідні місця серед губерній України як за кількістю підприємств фабрично-заводської промисловості, їх сукупної річної продуктивності й чисельності робітників, так і за загальною чисельністю дрібних промислових закладів і кустарів [30, оп. 1, т. 1, спр. 179, арк. 27]. У таких умовах трансформація кустарних закладів у великі підприємства, або асиміляція дрібних промислових закладів фабрично-заводськими, була повільним процесом [18, с. 255-257]. Ріст чисельності, річної продуктивності великих промислових підприємств Харківської губернії в другій половині XIX – початку XX ст. і концентрація на них основного контингенту осіб, зайнятих у промисловій сфері, ішов швидше, ніж скорочення вищевказаних показників у кустарній промисловості. Часто це відбувалося не за рахунок останньої, а через залучення із села нових, незадіяних у сільському господарстві трудових ресурсів.

У Харківській губернії доходи від кустарного виробництва як вагомого джерела засобів до існування фіксуються нами далеко не у всіх кустарних центрах [2, оп. 282, спр. 651, арк. 35]. Серед них особливо виділяється слобода Нова Водолага Валківського повіту (гончарні, шкіряні, шевські промисли) [2, оп. 282, спр. 954, арк. 78-79]. У цілому, кустарна промисловість Харківської губернії у досліджуваний період не грала в господарському житті регіону ролі, порівняної за питомою вагою, місцем та значенням з фабрично-заводською промисловістю. Основна маса селян Харківської губернії за допомогою занять різними промислами вирішувала проблему самозабезпечення речами повсякденного споживання, використання вільного часу в зимовий період і побічного заробітку.

Наприкінці XIX – початку XX ст. кустарне виробництво було складовою частиною ринкової економіки Харківської губернії. Індустріалізація руйнувала аграрний уклад життя селян Харківської губернії, збільшуючи чисельність кустарів і фабрично-заводських робітників. Харківська губернія в означений період не стала кустарно високорозвиненим регіоном. Відносно швидке завершення промислового перевороту та акцентований розвиток фабрично-заводського виробництва не сприяли створенню в Харківській губернії умов для масового перерозподілу її трудових ресурсів у кустарництво. Досить висока забезпеченість селян Харківської губернії орною землею наприкінці XIX – початку XX ст. і рентабельність місцевого сільського господарства призвели до мінімальної зацікавленості сільського населення в заняттях кустарництвом. Її підсилювала різниця у соціально-економічних і правових умовах праці на підприємствах кустарної та фабрично-заводської промисловості

регіону. Негативно позначилося на розвитку кустарництва Харківської губернії і перетворення її наприкінці XIX – початку XX ст. в імпортера продукції дрібної промисловості. Життєздатність і господарська значимість кустарного виробництва Харківської губернії в умовах індустріалізації були неоднакові, а фактори, які впливали на його розвиток, мали неоднозначний, часом суперечливий характер. У сукупності вони визначили місце кустарних промислів у процесів індустріалізації Харківської губернії наприкінці XIX – початку XX ст.

Джерела та література

1. Гнедич А., Аксенов С. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии. Вып. I. – Х.: Тип. «Адольф Дарре», 1899. – 198 с.
2. Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 3: Канцелярия Харьковского губернатора.
3. ДАХО, ф. 51: Харьковский губернский статистический комитет.
4. Естественные и производительные силы Харьковской губернии и экономическая деятельность ее населения за 1885 г. // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1887 г. Вып. I. – Х.: Тип. Губ. Правления, 1887. – С. 87-108.
5. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – М.: Госполитиздат, 1954. – 290 с.
6. Иванова Н.А. Структура рабочего класса России. 1910-1914 гг. – М.: Наука, 1987. – 280 с.
7. Карнаухова Е.С. Размещение сельского хозяйства России в период капитализма (1860-1914 гг.). – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 216 с.
8. Кирьянов Ю.И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX ст.). – М.: Наука, 1979. – 287 с.
9. Королев Ф.Н. Кустарное гончарство в Полтавской, Харьковской и Черниговской губерниях // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. I. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1892. – С. 405-421.
10. Ленин В.И. Развитие капитализма в России. Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности // ПСС В.И. Ленина. 4-е изд. Т. 3. – М.: Госполитиздат, 1951. – С. 1-535.
11. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. 4-е изд. Т. 2. – М.: Госполитиздат, 1956. – 728 с.
12. Маслов М.П. Розвиток селянського промислового підприємництва у Харківській губернії (1861-1914 рр.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – Х., 1998. – 230 с.
13. Обзор производительности и торговли Харьковской губернии за 1884 г. // Харьковский календарь на 1886 г. Отд. IX. – Х.: Тип. Губ. Правления, 1885. – С. 1-177.
14. Пономарев Н.В. Кустарные промыслы в России. – М.: Тип. М.М. Гутцац, 1900. – 79 с.
15. Правила для рабочих Основянского завода, утвержденные фабричной инспекцией // Харьковские губернские ведомости. – 1906 г. – 9 февраля.
16. Промыслы и занятия земледельческого населения Харьковской губернии. – Х.: Изд-во «Союз», 1919. – 96 с.
17. Рыбников А.А., Орлов А.С. Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий. – М.: Тип. П.П. Рябушинского, 1913. – 415 с.
18. Рындзюнский П.Г. Крестьянская промышленность в пореформенной России (60-80 гг. XIX в.). – М.: Наука, 1966. – 261 с.
19. Свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним продолжениями. 3-е изд. Т. V. Устав о прямых налогах. – СПб.: Изд. тов-ва «Общественная польза», 1900. – 290 с.
20. Торговля и промышленность Европейской России по регионам. Общая часть и приложения. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, Б.г. – 65 с.
21. Харьков // Энциклопедический словарь. Т. XXXVII. Изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб.: Тип. Акц. общ. Брокгауз – Ефрон, 1903. – С. 109-117.
22. Харьковская губернская земская управа. Доклады Харьковской губернской земской управы XL очередному губернскому земскому собранию 1904 г. по экономическому отделу. – Х.: Тип. «Печатное дело», 1905. – 164 с.
23. Харьковская губернская земская управа. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому земскому собранию очередной сессии 1915 г. по экономическому отделу. – Х.: Тов-во «Печатня С.П. Яковлева», 1916. – 119 с.

24. Харьковская губернская земская управа. Отдел народного образования. Доклады совещанию заведующих ремесленными училищами в Харьковской губернии 7 августа 1913 г. – Х.: Тип. «Печатня С.П. Яковлева», 1913. – 27 с.
25. Харьковская губернская земская управа. Отдел текущей статистики. Кустарные промыслы в Харьковской губернии по данным исследования 1912 г. – Х.: Тов-во «Печатня С.П. Яковлева», 1913. – 37 с.
26. Харьковская губернская земская управа. Текущая статистика. Сельское хозяйство, фабричная промышленность и занятия населения Харьковской губернии. – Х.: Тип. А.А. Либина, 1918. – 154 с.
27. Харьковская губернская земская управа. Текущая статистика. Статистический справочник по Харьковской губернии. – Х.: Тип. А.А. Либина, 1911. – 105 с.
28. Харьковская губернская земская управа. Текущая статистика. Статистический справочник по Харьковской губернии. 2-е изд. – Х.: Тов-во «Печатня С.П. Яковлева», 1914. – 179 с.
29. ЦДІА України, ф. 2090: Канцелярия окружного фабричного инспектора Харьковского округа.
30. ЦДІА України, ф. 575: Канцелярия Киевского окружного фабричного инспектора.